

УДК

Світлана КРИВОРУЧЕНКО

*кандидат філологічних наук,
учитель української мови і літератури, зарубіжної літератури
Первомайської ЗОШ I-III ст. № 9, м. Первомайськ, Україна
e-mail: krivoru4enko.sveta@gmail.com*

ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті процес виховання особистості школяра розкрито як складну синергетичну систему, самоорганізація якої можлива лише при врахуванні функціональності всіх її складників. Застосування засобів літературного краєзнавства на уроках української мови та літератури – одна з умов забезпечення ціннісного ставлення особистості школяра до духовної культури рідного народу, формування національно-патріотичних почуттів. У дослідженні вказано на важливості дотримання системного характеру у використанні джерел літературного краєзнавства та наведено можливі способи представлення цих матеріалів на уроках української мови та літератури, залежно від типу й форми проведення заняття.

Ключові слова: виховання, засоби літературного краєзнавства, література рідного краю, синергетичні принципи виховання, національно-патріотичні почуття, джерела літературного краєзнавства, уроки української мови та літератури.

Проблема виховання високо інтелектуальної, життєво компетентної, духовно багатой, морально чистої, національно свідомої особистості залишається актуальною повсякчас. Злободенність цього питання зумовлена характером простору, в якому ми сьогодні живемо. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяв формуванню глобального інформаційного суспільства, у якому інформація характеризується високим рівнем доступності для всіх членів суспільства, впливає на них. Відповідно, проблема виховання та самовиховання особистості з метою збереження власної гідності, самоповаги, культури поведінки, адекватної розумової діяльності та здорового способу існування суттєва не тільки на етапі становлення індивіда, а й у процесі всієї життєдіяльності зрілої особистості.

Основою формування істинних переконань виступає генетичний, дидактичний, соціальний вплив на індивіда протягом певного періоду його становлення як особистості; істинні переконання набуваються, формуються з часом унаслідок процесів пізнання, усвідомлення реалій об'єктивної дійсності [3, 40]. Відповідно, запорукою здатності дорослої людини до самовиховання та самовдоско-

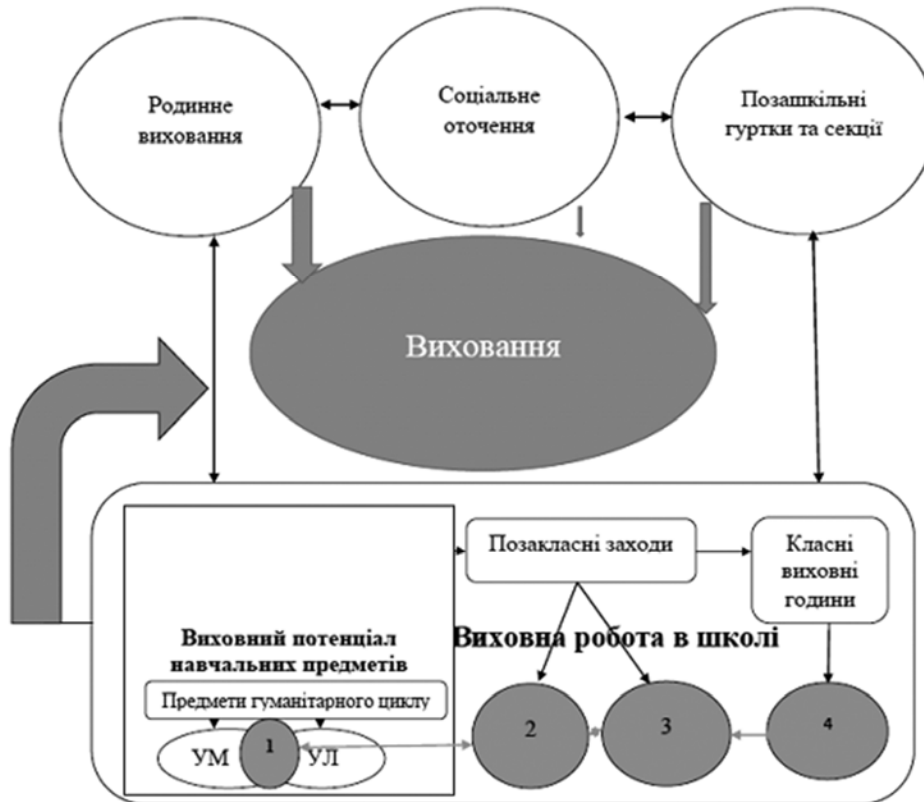
налення виступають ті світоглядні позиції, що закладені злагодженою виховною діяльністю батьків та педагогічних працівників протягом становлення школяра як особистості, відповідно до змісту Орієнтирів виховання учнів 1–11 класів у ЗНЗ.

Важливість суголосності дій усіх учасників навчально-виховного процесу в ході виховання особистості учня вказує на доцільність застосування синергетичного підходу до проблем педагогіки. Наукові розвідки О. Вознюка, В. Ігнатової, С. Кульневича, В. Шуляра та інших засвідчують, що принципи синергетики поступово стають пріоритетними в методичній підготовці вчителів різних навчальних дисциплін, а сама наука виступає методологічною базою для вдосконалення навчально-виховного процесу в ЗНЗ.

Виховання учнівської молоді розглядаємо як неоднорідну розгалужену систему, що включає виховний потенціал навчальних програм із різних шкільних предметів, викладений педагогами (кожен із них має свою усталену систему поглядів і разом з тим підпорядкований нормативній базі освітнього процесу), позакласних заходів та відвідуваних позашкільних навчальних закладів, виконан-

ня громадських доручень, спілкування з батьками, однолітками тощо. Схематично сис-

темність та нелінійність складників виховного процесу можна передати так:

Зазначимо, що оранжевим кольором виділені структурні одиниці навчально-виховного процесу, що містять засоби літературного краєзнавства, зокрема такі:

1. Уроки української мови та літератури з використання джерел літературного краєзнавства.

2. Виховні години, пов'язані з іменами письменників рідного краю.

3. Конкурси, присвячені літературі рідного краю.

4. Класні години на краєзнавчу тематику, зокрема зі сфери мистецтва слова.

Відповідно, у цій складній системі виховання особистості школяра закони синергетики обґрунтовують «процеси спонтанного упорядкування (переходи від хаосу до порядку), утворення й еволюції структур у відкритих нелінійних середовищах» [2, 365], а принципи педагогічної синергетики (відкритість навчально-виховної інформації, моральність переконуючої комунікації, самоідентифікація, регулююча функція, кумулятивний ефект освіти, за С. Кульневичем [4]) забезпечують становлення нового, актуального для сьогодення, характеру спілкування між учителем та учнем

в освітньому просторі. Сутність самоорганізації виховного процесу буде полягати в тому, що вчитель виступає тільки посередником між культурою та учнем, вплив на одержувача повідомлення буде здійснюватися безпосередньо джерелом інформації, при цьому в результаті інтерактивного спілкування вчителя й учня пізнавальна діяльність буде корисною для кожного з них, а її результатом буде потяг до саморозвитку та прагнення вихованця вибрати свою життєву позицію.

На жаль, однієї наукової розвідки недостатньо, щоб пояснити всю сутність самоорганізації виховання учнівської молоді в ЗНЗ. Тому наразі зупинимося на одному, на наш погляд, найбільш актуальному питанні – проблемі виховання учнів на уроках української літератури та мови засобами літературного краєзнавства.

Актуальність цього питання зумовлена двома факторами. По-перше, увага вчителів-предметників першочергово зосереджена на представленні школярам навчального матеріалу, на його успішному засвоєнні; відповідно, виховний потенціал уроку займає другорядну позицію. По-друге, за навчальними

програмами з української літератури матеріал з літературного краєзнавства залишається завжди обділений увагою, хоча є вагомим у формуванні особистості школяра.

Ураховуючи вищезазначене, ставимо перед собою мету розкрити закони самоорганізації виховного процесу учнівської молоді засобами літературного краєзнавства на уроках української літератури та мови. Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних завдань: розкрити можливості максимального використання дидактичного матеріалу з літературного краєзнавства на уроках української літератури та мови; з'ясувати виховний потенціал творчого доробку письменників рідного краю (зокрема, Миколаївщини), з урахуванням нормативної бази виховної роботи в ЗНЗ; пояснити процеси самоорганізації виховного впливу в процесі використання засобів літературного краєзнавства на уроках української мови та літератури.

Мета освітньої галузі «Мови і літератури» Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти тісно переплітається з метою виховання учнівської молоді, визначеною Основними орієнтирами виховання учнів 1–11 класів ЗНЗ. Вона є визначальним чинником у формуванні змісту державних навчальних програм з української мови та літератури для 5–9 класів з українською мовою навчання.

Найлегший спосіб доторкнутися до вразливої душі вихованця – розпочати розмову про найрідніше та найближче. Саме тому в курс шкільної програми з української літератури було включено рубрику «Література рідного краю». Літературна спадщина рідного краю має могутній виховний потенціал у формуванні національно-патріотичних почуттів, морально-естетичних цінностей, гуманістичного світогляду в особистості школяра.

Скажімо, під час вивчення українських історичних пісень та дум учням 8 класів Первомайських шкіл Миколаївської області цікаво буде ознайомитись зі змістом історичних народних пісень «Ой над Бугом, над рікою», «Ой понад річкою, понад Сінюхою», оскільки простір, у якому відбуваються події, знайомий читачам, що сприятиме не тільки легкому засвоєнню тематики історичних пісень та дум, але й формуванню патріотичних почуттів, громадянської позиції. Так само під час вивчення поняття літературної казки та зна-

йомства з творами І. Франка «Фарбований Лис» та В. Королева-Старого «Хуха-Моховинка» учням 5 класу на Миколаївщині буде цікаво познайомитися зі змістом сучасної літературної казки «Вибрики Діда Яга» Віри Марушак – письменниці рідного краю. Фабула казки максимально відтворює спосіб існування сучасного суспільства, а ідейно-тематичний зміст твору сприятиме усвідомленню учнями недоліків надмірного зацікавлення комп'ютерною технікою. Таким чином, регіональна література сприятиме формуванню ціннісного ставлення до праці та до осіб, що проживають на території малої батьківщини. Національно-патріотичні почуття засобами літературного краєзнавства, гідність за свою рідну землю будуть формуватися й в учнів 9 класів, якщо при вивченні творчої спадщини Тараса Шевченка звернути увагу школярів на вияві територіальних ознак Миколаївщини в канві історичних творів Кобзаря. Так само з метою формування ціннісного ставлення особистості школяра до суспільства й держави доцільно звернути увагу на наслідуванні творчої манери письма Т. Шевченка письменниками-сучасниками Миколаївщини, згадуючи зокрема М. Аркаса.

Звідси випливає, що вивчення художньої спадщини письменників-земляків першочергово розширює кругозір вихованців щодо історії рідного краю, його духовного багатства, виховує патріотичні почуття, прищеплюючи любов до землі, на якій народився, формуючи усвідомлення себе як члена окремих спільноти, етносу, нації. Разом з тим, ця література представляє потужний гуманістичний потенціал, розвиваючи людяність, працелюбство, бережливе ставлення до природних та матеріальних надбань людства.

Схематично синергію компонентів виховання та навчання в освітній діяльності педагогів представлено нижче. Виховний вплив регіональної літератури на особистість школяра за першими трьома компонентами здійснюється через змістову площину художніх текстів; за четвертим та п'ятим компонентами шляхом загальних знань про літературу рідного краю та її представників; за останнім компонентом досягається внаслідок усвідомлення себе як невід'ємного представника тієї людської спільноти, до якої також належать письменники-земляки. За словами В. Шуляра, однією із засад

синергетичної парадигми, важливої для сучасного уроку літератури, виступає «оптимізування діалогу культури і діалогу освітніх систем, що будуть враховані для змістової і процесуальної складової занять» [6, 21].

Відповідно, використання регіональної літератури – один зі шляхів втілення емоційно-ціннісної змістової лінії освітньої галузі «Мова і література», оскільки спрямований на формування світогляду, національної свідомості, моральних якостей та громадянської позиції.

Джерела літературного краєзнавства – важливий засіб естетичного виховання школярів. Якщо дотримуватися принципів системності та послідовності у використанні творчого доробку письменників-земляків, то можна прищеплювати учням ціннісне ставлення до культури, мистецтва, до людей та їхньої праці. Адже саме це передбачено державною програмою з української літератури для 5–9 класів ЗНЗ: «Виховання шанобливого ставлення до митців свого краю як до особливо обдарованих людей, співців рідної землі» [5]. Складність реалізації цього завдання полягає в кількості годин, виділених на вивчення літератури рідного краю. Тільки за умови креативного підходу, ретельно продуманого введення в календарно-тематичне планування з

української літератури наданих чотирьох годин на рік цієї рубрики можна забезпечити дотримання емоційно-ціннісної та літературознавчої змістових ліній літературного компонента Держстандарту. На нашу думку, дидактичний матеріал з літературного краєзнавства доцільно використовувати при вивченні програмового матеріалу шляхом використання різноманітних методів та прийомів роботи (стислих учнівських повідомлень, коментарів учителя, короткотривалих прослуховувань аудіозаписів з подальшим їх аналізом тощо); безпосередньо для 2 уроків з літератури рідного краю слід обирати різний тип і структуру уроків. Скажімо, настановно-мотиваційний урок літератури та урок вивчення художнього твору, за типологією В. Шуляра. Виправданим також будуть нетрадиційні форми уроків, зокрема урок-зустріч з письменником. Спілкування з творчою особистістю сприятиме глибшому розумінню особливостей його світосприйняття, наблизить вихованців до світу мистецтва, розвиватиме бажання до самореалізації та самовдосконалення.

Планування й досягнення виховної мети передбачені й на уроках української мови. Відповідно до Державного стандарту 2011 року, мовний компонент освітньої галузі

«Мова і література» містить чотири змістові лінії, серед яких соціокультурна сприяє формуванню соціокультурної компетентності. На наш погляд, ця змістова лінія тісно переплетена з емоційно-ціннісною змістовою лінією літературного компонента та метою, визначеною Основними орієнтирами виховання учнів 1–11 класів ЗНЗ. Когерентність цих нормативних документів у здійсненні навчально-виховного процесу підтверджує доцільність застосування синергетичних знань у розкритті методики викладання української мови та літератури із залученням засобів літературного краєзнавства.

Закони синергетики також виявляються у відкритості та нелінійності змістового наповнення соціокультурної змістової лінії. Воно забезпечується добром соціокультурних відомостей освітніх галузей «Мова і література», «Суспільствознавство», «Мистецтво» тощо, що, у свою чергу, дозволяє всебічно використовувати засоби літературного краєзнавства на уроках української мови. Ще одним сприятливим фактором для цього виступає довільний спосіб реалізації цієї змістової лінії, (окремих годин для її втілення в навчальний процес не передбачено).

Аналіз орієнтовного змісту навчального матеріалу соціокультурної змістової лінії в програмі української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання для учнів 5–9 класів засвідчує, що доречно використовувати засоби літературного краєзнавства при вивченні таких сфер відношень: «Я і Батьківщина», «Я і мистецтво», «Я і ми», «Я як особистість».

Наприклад, для використання засобів літературного краєзнавства актуальною буде тема «Покликання людини творче, самобутнє світобачення кожної особистості, реалізація її творчого потенціалу. Видатні українці» зі сфери «Я як особистість». У якості дидактичного матеріалу на уроках розвитку зв'язного мовлення в 5 класі при вивченні теми «Робота з книжкою: способи виділення частин змісту в тексті» можна використати інформацію про одного чи кількох з письменників-земляків, що сприятиме формуванню ціннісного ставлення до особистості, до культури та мистецтва.

Інформацію про видатних письменників Миколаївщини можна представити під час вивчення мовних тем, зокрема «Написання

іменників із великої літери й у лапках» (5-й кл.) та «Написання й відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ, імен по батькові» (6-й кл.). Виховувати інтерес до мистецтва й культури, тонке чуття українського слова в учнів 6 класу можна при вивченні мовної теми «Групи слів за вживанням», використовуючи в якості дидактичного матеріалу художні твори відомого на Миколаївщині й поза її межами поета, сатирика й гумориста Павла Глазового. Разом з тим буде реалізована передбачена соціокультурною змістовою лінією сфера відношень «Я і національна культура» в одній із запропонованих тем – «Гумористична й сатирична творчість українських письменників».

Для аудіювання або написання докладних переказів художніх текстів розповідного характеру з елементами опису чи роздуму на уроках української мови в 5-ому класі доречно буде використати оповідання та казки Віри Марущак, зміст яких співвідноситься зі сферою відношень «Я і ти (члени родини, друзі, товариші)» та сприяє формуванню ціннісного ставлення до сім'ї, родини, людей. Такий самий виховний потенціал властивий поезіям «Колискова», «Моїй мамі» Іщенко Світлани – поетеси Миколаївщини. Ознайомити учнів 5-го класу із цими текстами можна на уроках розвитку зв'язного мовлення під час засвоєння навичок виразного читання вголос.

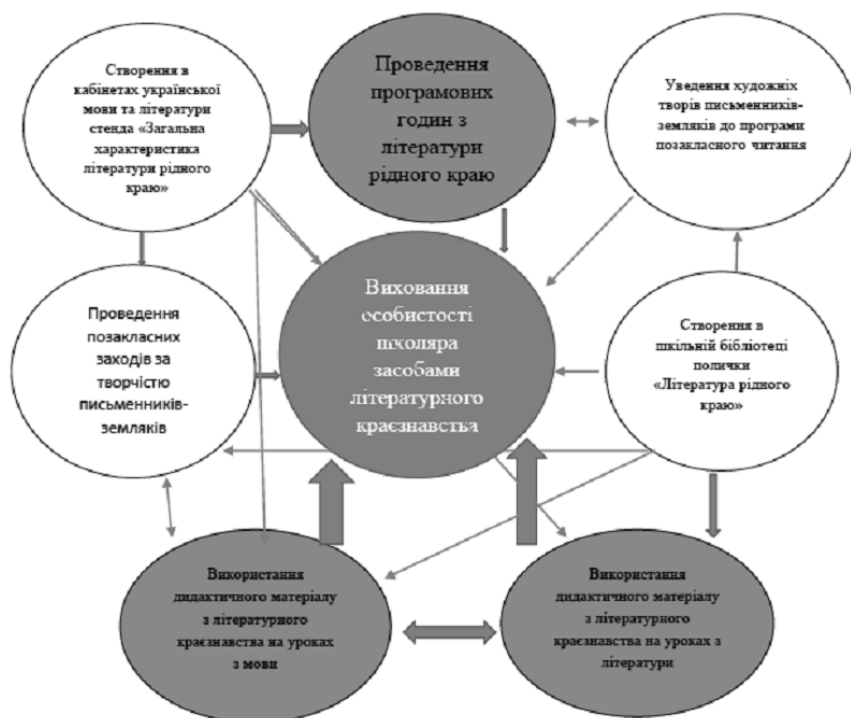
Прищеплення почуття любові до рідної землі, виховання поваги до історичного минулого рідної держави шляхом використання засобів літературного краєзнавства в учнів 8 класу можливе, наприклад, при використанні поетичного доробку Бориса Мозолевського (зокрема творів «Дорогою стріли», «Степ», «Дума про степ») під час вивчення теми «Звертання. Поширені й непоширені. Риторичне звертання». Використання зазначеного дидактичного матеріалу забезпечить дотримання міжпредметних зв'язків на уроці, а також реалізацію соціокультурної змістової лінії у сфері відношень «Я і Батьківщина», зокрема в темі «Любов до природи».

Поза нашою увагою залишилися художні твори письменників-земляків на історичну тематику, які доречно розглянути з учнями 8–9, 10–11 класів. Корисно знати учням і про творчі спроби пера їхніх однокласників чи учнів з їхньої школи. У програмі з української

літератури цей пізнавальний матеріал запропоновано розглядати саме в рубриці «Література рідного краю», його також можна використовувати відповідно до орієнтовної теми «Світ моїх захоплень» соціокультурної змістової лінії. З погляду синергетики, усе надбання літературного краєзнавства можемо розглядати як дидактичну систему, що складається з неоднорідних різнорівневих елементів, використання яких детерміноване світобаченням учителя, його творчим підходом до уроку, готовністю вихованців до їх сприйняття та осмислення. Відповідно, одні й ті самі засоби літературного краєзнавства по-різному будуть використовуватися на уроках української мови та літератури різними педагогами або одним учителем-словесником у різних класах однієї паралелі. Основним упорядником вибору необхідного джерела з літературного доробку письменників-краян будуть виступати нормативні доку-

менти, що визначають характер здійснення освітніх послуг.

Багата спадщина письменників рідного краю представляє безцінне джерело для формування в учнів ЗНЗ рис, властивих духовній культурі українського народу. Безперечно, що 4 годин на рік літератури рідного краю та поодинокого використання дидактичного матеріалу з літературного краєзнавства недостатньо для розкриття значущості цих джерел в становленні особистості школяра як національно свідомого громадянина. Тому вважаємо доцільним також використовувати доробок письменників-земляків під час загальношкільних, міських чи обласних заходів національно-патріотичного змісту. Взаємозв'язок форм і видів роботи вчителів-словесників, педагогів-організаторів, бібліотекарів із застосуванням джерел літературного краєзнавства з метою виховного впливу на особистість школяра можна представити так:

Отже, виховання учнів засобами літературного краєзнавства на уроках мови та літератури цілком виправдане, оскільки художнє слово письменників рідного краю найближче й найрідніше для душі школярів. Використання дидактичних матеріалів з літературної спадщини земляків сприяє формуванню патріотичних почуттів, прищепленню моральних цінностей українського народу, самоідентифікації учнів. Така методика викладан-

ня детермінована змістом нормативних документів, що регламентують освітню діяльність у ЗНЗ, а також узгодженістю їхніх змістових ліній. Успіх виховання учнів засобами літературного краєзнавства буде забезпечений, якщо вчитель-словесник разом з іншими учасниками навчально-виховного процесу будуть дотримуватися основних синергетичних принципів у своїх педагогічній діяльності.

Список використаних джерел

1. Живлюща сила емігрії: літературна антологія Миколаївщини / гол. ред. В. І. Шуляр; укл. І. Ю. Береза, П. М. Водяна, В. І. Марущак та ін. — Миколаїв : Іліон, 2014. — 412 с.
2. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмова. — СПб. : Алетея, 2002.
3. Криворученко С. В. Дискурсна модальна семантика малої прози Володимира Дрозда : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Світлана Василівна Криворученко. — Кіровоград, 2011. — 225 с.
4. Кульневич С. В. Педагогика личностей от концепции до технологий: Учеб.-практ. пособие для уч. / С.В. Кульневич. — Ростов-н/Д. : Творческий центр «Учитель», 2001. — С. 106—109.
5. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Українська література. 5–9 класи. — К, 2013. — 42 с.
6. Шуляр В. І. Теоретико-методичні засади сучасного уроку української літератури в основній і старшій школі: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська література)» / Василь Іванович Шуляр. — Миколаїв, 2015. — 464 с.

References

1. *Zhyvliushcha syly yemyhii: literaturna antolohiia Mykolaivshchyny* (2014) [*Life-giving force yemyhiyi: literary anthology Mykolayiv*]. Mykolaiv: Ilion, 412 [in Ukrainian].
2. Kniazeva, E. N., Kurdiymov, S. P. (2002). *Osnovaniya synerhetyky. Rezhymy s obostrenyem, samoohanyzatsiya, tempomyry* [*Foundations of synergetics. Modes with peaking, self-organization, tempore*]. SPb. : Aleteia [in Russian].
3. Kryvoruchenko, S. V. (2011). *Dyskursna modalna semantyka maloi prozy Volodymyra Drozda* [*Discourse modal semantics of Volodymyr Drozd short stories*]. Thesis for a Candidate Degree. Kirovograd [in Ukrainian].
4. Kulnevych, S. V. (2001) *Pedahohyka lychnostei ot kontseptsyy do tekhnolohiy* [*Pedagogy of personalities from concept to technology*]. Teaching aid for teachers. Rostov-n/D : Tvorcheskyi tsentr «Uchytel» [in Russian].
5. *Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv z ukrainskoiu movoiu navchannia. Ukrainka literatura 5–9 klasy* (2013) [*The program for secondary schools with the Ukrainian language. Ukrainian literature*]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Shuliar, V. I. (2015) *Teoretyko-metodychni zasady suchasnoho uroku ukrainskoi literatury v osnovnii i starshii shkoli* [*Theoretical and methodological foundations of modern Ukrainian literature lessons in primary and secondary school*]. Thesis for a Doctor Degree. Mykolaiv [in Ukrainian].

Криворученко С. Воспитание учеников на уроках украинского языка и литературы средствами литературного краеведения

В статье процесс воспитания личности школьника раскрыт как сложная синергетическая система, самоорганизация которой возможна только при учете функциональности всех ее составляющих. Применение средств литературного краеведения на уроках украинского языка и литературы – одно из условий обеспечения ценностного отношения личности школьника к духовной культуре родного народа, формирование национально-патриотических чувств. В исследовании указано на существенности соблюдения системного характера в использовании источников литературного краеведения, приведены примеры возможных способов репрезентации этих материалов на уроках украинского языка и литературы, в зависимости от типа и формы проведения занятия.

Ключевые слова: воспитание, синергетические принципы воспитания, источники литературного краеведения, литература родного края, средства литературного краеведения, уроки украинского языка и литературы, национально-патриотические чувства.

Kryvoruchenko S. Education of pupils at lessons of Ukrainian and literature by facilities literature study of a particular region

The article devoted to the problem of education of spiritually rich, nationally conscious personality of pupil. The process of education of pupils is considered as synergistic complex system, self-organization which is possible only when accounting functionality of all its components, which are in close contact. In educating pupils as the true citizens of the state important role have sources of literature native land. The use their as of didactic material in lessons of Ukrainian language and literature is one of the conditions formation spiritual culture of the native people and national patriotism of pupils. The article describes possible ways of presenting these materials at the lessons of Ukrainian language and literature, depending on the type and form of lessons, according to regulatory documents, which determine the educational process in school. In article indicated the importance of adherence to the systemic nature of use of literary sources of a particular region. It is about the use of these materials not only at the lessons of Ukrainian language and literature, but in the extracurricular activities during the school groups, contests and more.

Key words: the education of pupils, the lessons of Ukrainian language and literature, the synergistic complex system, the national patriotism, the literature native land, the literary sources of a particular region, the true citizens of the state, the didactic material, the regulatory documents.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2017